

Existential-existential dignity of worship materials in relation to conditions and knowledge (Relying on the opinion of Sadr al-Mutallahin)

Seyedah Zeynab Hosseini^{*}, Ebrahim Noei^{**}

Mohsen Jahed^{***}

Abstract

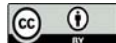
Determining the reason for legislating worships and their role in other human affairs provides the opportunity for perceptions such as the intrinsic purpose, negative dignity or positive and preparatory dignity of worships. The present research is trying to answer this question that in the eyes of Sadr al-Mutallahin Shirazi, what is the status of worship in the origin, evolution or emergence of human conditions and knowledge? The purpose of this research is to discover the functions of worship in this process, which is followed by descriptive-analytical method. Sadra considers the rulings to be subject to the criteria of self-determination and considers the purpose of legislating rulings to be to provide general benefit and general expediency to humans. Based on the findings of this research, in explaining the relationship between actions, circumstances and knowledge, the existence of real criteria for worship should be accepted and focused on the interaction between human affairs and the process of the two ascending and descending arcs of the voluntary course of man. According to Sadra, the aforementioned three authorities have a bilateral and multilateral relationship, and discovering this relationship is possible through understanding the interactive movement between the

* Ph.D. student in the theoretical foundations of Islam, Shahid Beheshti University. (Corresponding Author),
szh1364@yahoo.com

** Assistant Professor, Department of Islamic Studies, Faculty of Theology and Religions, Shahid Beheshti
University, E_noei@sbu.ac.ir

*** Associate Professor of Wisdom and Theology Department, Faculty of Theology and Religions, Shahid
Beheshti University, m_jahed@sbu.ac.ir

Date received: 12/10/2023, Date of acceptance: 14/01/2024

soul and the body and explaining the collective reality of human beings. Paying attention to the interactive relationship and the positive-preparatory interaction between the soul and the body, and the concession and escalation of the citizen of the two, shows that actions in the arc of ascent have non-existent, preparatory and preliminary status, and in the arc of descent, they have existential and fruitful status.

Keywords: the criteria of rulings, the collective body of human authorship, the relationship between science and practice, the interaction of soul and body.

Introduction

Man is a being who has a benefit from the lower world, i.e. the world, and a share from the upper world, i.e. the hereafter. Every religious practice also has an external shell and an internal core; The shell is related to this world and its core is related to the hereafter, just as the Sharia's meaning of the purity of clothes and body is the purity of the heart, which is the inner core, and the purity of the heart is to purify it from religious pollution such as disbelief and reprehensible filth. Morality is like envy, miserliness, extravagance, similarly, the meaning of the Shariah of any worship is the effect it creates in the heart. (Sadr al-Din Shirazi, 1366 A: 1/279) If there are no real benefits and harms behind the acts of worship, then talking about the effect of action in the creation of knowledge will not have the same meaning.

Method

In the upcoming article, we will analyze the wisdom of the law of worship or commitment to worship (by relying on and analyzing the texts of the Sadras). Sadra believes in the basis of rulings on merits and demerits and documents Sharia rulings on merits and demerits. It is important to address this issue because it states whether the desired materials are genuine in essence and purpose or are they merely preparatory and preliminary? For this purpose, based on the thoughts of Sadrul Matalhin Shirazi, the following of the rulings is explained first, and then the nonexistent or existential dignity of the phrase, and in other words, their preparatory or positive dignity, is explained.

Discussion /Result

The results obtained from the above research can be summarized in the following axes:

Each religious authority has three components: science, present and action. The relationship between these three is one-sided and multilateral. The mechanism of the effect of each of these three things on the other is as follows. In the ascending arc, there is a movement from the side of action to the side of knowledge. Action by repetition

37 Abstract

creates the queen, and the queen causes the birth of knowledge. In the descending arc, science strengthens the properties and the properties produce a new action.

Each of the knowledge, conditions and actions are valid and reliable. Knowledge and knowledge are both the beginning of states and actions and the end of them. As science and knowledge are both subject and end.

Acts and acts of worship have both nonexistent and existential dignity. The lack of dignity of worship is related to the arc of the ascension, which causes the repetition of the deeds of the queens. Following the repetition of the action, the effect and state that arises in the soul, becomes solid and becomes a habit. The more the action is repeated, the more the current becomes the queen. Repetition of actions, in Sadra's eyes, removes obstacles and hijabs so that the soul can enjoy possessions; Therefore, repeating the actions is not from the appropriate Sunnah, but from the Sunnah of the removal of obstacles and hijab, which are non-existent matters. Also, when the soul reaches the level of possessing and being capable of possessing a conscience, it removes the veils of acquiring knowledge. Therefore, in Sadra's view, action is important due to the role it plays in self-fulfillment and knowledge acquisition, which is a secondary and transverse role.

Existential dignity of worship and actions finds its meaning in the arc of descent and movement from knowledge to states and then actions. In this movement, action is considered as the fruit of science, and knowledge is a prelude to action as required by science. With this knowledge, man performs worship and avoids sins.

Worships because of their role in reaching the knowledge of God. are ranked. Sins are also ranked due to the negative role they have in acquiring knowledge. Therefore, the greatest sin is to block the way to divine knowledge.

Bibliography

- Ashtiani, Jalal al-Din, (1381), Commentary on Zad al-Masfar, Qom: Bostan Kitab (Islamic Propaganda Office Publications of Qom Seminary)
- Ermavi, Taj al-Din Muhammad bin Hossein, (Bi-Ta), al-Hashil fi al-Mashul, bi-ja.
- Akbarian, Reza (1389) The relationship between opinion and practice in Mulla Sadra's philosophy, Tehran: Khordnameh, Vol. 62, pp. 14-37.
- Razi, Fakhr al-Din, (1415), Mufatih al-Ghaib (Great Commentary), Beirut: Dar al-Fikr Publications.
- Zenozi, Ali bin Abdallah and Mohsen Kadivar, (1378), the collection of works of the founder Hakim Agha Ali Modares Tehrani, Tehran: Information Publications.

- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1360) A, *Asrar al-Ayat*, translator: Mohammad Khajawi, Tehran: Mouli Publications.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1366) A, *Tafsir al-Qur'an al-Karim*, Qom: Bidar Publications.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1981 AD), *Al-Hikama al-Muttaaliyya fi al-Asfar al-Aqliyyah al-Fourth*, Beirut: Dar Ihiya al-Trath al-Arabi.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1387), *Three Philosophical Treatises*, Qom: Publications of the Islamic Propaganda Office of Qom Seminary.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1366) B, *Description of Usul Kafi*, Tehran: Publications of the Institute of Cultural Studies and Research.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1360) B, *al-Shawahed al-Rabubiyah in al-Manahij al-Attawiyah*, Tehran: Academic Publishing Center.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1381), *Kesr Asnam al-Jahiliyyah*, Tehran: Sadra Islamic Hikmat Foundation
- Sadr al-Din Shirazi, Mohammad bin Ibrahim, (1354), *Al-Mubadad and Al-Maad*, Tehran: Iranian Society of Wisdom and Philosophy.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1420 AH), the treatise on the unity of the wise and reasonable in the collection of philosophical treatises of Sadr al-Mutalahin, Tehran: Hekmat Publications.
- Sadr al-Din Shirazi, Muhammad bin Ibrahim, (1363), *Mofatih al-Ghaib*, Tehran: Ministry of Culture and Higher Education, Islamic Society of Hikmat and Philosophy of Iran, Institute of Cultural Studies and Research.
- Tabatabaei, Seyyed Mohammad Hossein, (1417 AH), *Tafsir al-Mizan*, Qom: Qom Seminary Society of Teachers, fifth edition.
- Mohagheq Damad, Seyed Mostafi (2019) *Sharia secrets and benefits of obedience according to Sadra*, Tehran: Khordnameh, Vol. 100, pp. 23-32.
- Mortazavi Babaheidari, Seyyed Rahman (2012) *Philosophy of worship from Mullah Sadra's point of view*, Maarif al-Aqli, 8th year, 2nd issue, serial 27, pp. 151-167.

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات نسبت به احوال و معارف (با تکیه بر دیدگاه صدرالمتألهین)

سیده زینب حسینی*

ابراهیم نوئی**، محسن جاهد***

چکیده

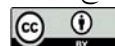
تعیین چرایی تشریح عبادات و نقش آنها در سایر شؤون انسانی مجال برداشت‌هایی مانند مقصودیت بالذات، شأن سلبی و یا منزلت ایجابی و اعدادی عبادات را فراهم می‌آورد. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این مسأله است که در نگاه صدرالمتألهین شیرازی عبادات در پیدایش، تکامل یا ظهور احوال و معارف انسان از چه منزلتی برخوردارند؟ هدف این تحقیق نیز کشف کارکردهای عبادات در این فرآیند است که با روش توصیفی - تحلیلی دنبال می‌شود. صدرا احکام را تابع ملاکات نفس‌الأمری می‌داند و مقصود از تشریح احکام را رساندن نفعی عام و مصلحتی کلی به انسان‌ها می‌شمارد. براساس یافته‌های این پژوهش در تبیین رابطه‌ی میان اعمال، احوال و معارف باید وجود ملاکات واقعی برای عبادات را پذیرفت و بر تعامل میان شؤون انسانی و فرآیند دو قوس صعودی و نزولی سیر اختیاری انسان متمرکز شد. از نظر صدرا مقامات سه‌گانه مزبور رابطه‌ی طرفینی و چند جانبه دارند و کشف این رابطه از طریق شناخت حرکت تعاملی بین نفس و بدن و تبیین واقعیت جمعی و تشکیکی انسان میسر است. توجه به رابطه تعاملی و تعاکس ایجابی - اعدادی میان نفس و بدن و تنازل و تصاعد یافتن مواظن هیأت آن دو، نشان می‌دهد اعمال در قوس صعود شأن عدمی، اعدادی و مقدمه‌ای و در قوس نزول شأن وجودی و ثمری دارند.

* دانشجوی دکتری مبانی نظری اسلام، دانشگاه شهید بهشتی (نویسنده مسئول)، szh1364@yahoo.com

** استادیار گروه معارف اسلامی، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، E_noei@sbu.ac.ir

*** دانشیار گروه حکمت و کلام، دانشکده الهیات و ادیان، دانشگاه شهید بهشتی، m_jahed@sbu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۷/۲۰، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۱۰/۲۴

کلیدواژه‌ها: ملاکات احکام، هیئت جمعی تالیفی انسان، رابطه علم و عمل، تعامل نفس و بدن.

۱. مقدمه و طرح مسئله

انسان موجودی است که بهره‌ای از عالم سُفلی یعنی دنیا و نصیبی هم از عالم بالا یعنی آخرت دارد. هر عمل دینی نیز پوسته ظاهری و هسته باطنی دارد؛ پوسته مربوط به دنیا و هسته آن مربوط به آخرت است، همچنان که مقصود شارع از طهارت لباس و بدن، طهارت قلب است که هسته باطنی است و طهارت قلب به تطهیر آن از آلودگی‌های اعتقادی مانند کفر و پلیدی‌های مذموم اخلاقی مانند حسد، بخل، اسراف است، همین‌طور مقصود شارع از هر عبادتی، اثری است که در قلب ایجاد می‌کند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۱/ ۲۷۹) اگر در پس عبادات مصالح و مفسدات واقعی موجود و ملحوظ نباشد، صحبت از تاثیر عمل در پیدایش معرفت هم وجهی نخواهد داشت.

در این راستا در نوشتار پیش رو به تحلیل حکمت تشریح عبادات یا التزام به عبادات (با تکیه و تحلیل متون صدرای) می‌پردازیم. صدرا به ابتدای احکام بر مصالح و مفسدات اعتقاد دارد و احکام شرعی را به مصالح و مفسدات مستند می‌کند. پرداختن به این مسأله از آن رو دارای اهمیت است که بیان می‌کند آیا مصالح مطلوب بالذات و مقصود اصالی هستند یا صرفاً شأن اعدادی و مقدمه‌ای دارند؟ به این منظور، ابتدا با تکیه بر اندیشه‌های صدرالمتألهین شیرازی تبعیت احکام از مصالح بیان می‌شود و سپس شأن عدمی یا وجودی عبارت و به تعبیر دیگر منزلت اعدادی یا ایجابی آنها تبیین می‌گردد.

۲. پیشینه پژوهش

پژوهش‌های بسیاری در رابطه با بررسی اسرار، حکمت و فلسفه‌ی عبادات به طور عام و بررسی فلسفه‌ی عبادات در حکمت متعالیه و نگاه صدرا به طور خاص صورت گرفته است. همچنین مقالاتی به پیوند میان نظر و عمل به طور عام و به صورت خاص در دیدگاه صدرا پرداخته‌اند؛ اما هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها به بررسی منزلت وجودی یا عدمی عبادات و یا شأن اعدادی یا ایجابی در پیدایش، تکامل یا ظهور احوال و معارف با در نظر گرفتن ملاکات نفس‌الامری ملحوظ در عبادات در دیدگاه صدرا نپرداخته است. مرتضوی باباحیدری (۱۳۹۲) دو پاسخ به چرایی وضع عبادات می‌دهد: پاسخ اول هستی‌شناسانه و انسان‌شناسانه است؛ به این بیان که در مرتبه‌ی نخست، وجه مشترک تمام عبادات، حرکت روح به سوی عالم قدس و در

مرتب‌ه دوم انقیاد شهوت و غضب است. پاسخ دوم او به بُعد اجتماعی عبادات و کارکرد جامعه‌شناختی آن‌ها نظر دارد و عبادات برای تحریص و ترغیب مردم به رعایت اصول اخلاقی، انسانی و اجتماعی ضرورت دارند. محقق داماد در پژوهش خویش (۱۳۹۹) بیان می‌کند که حکمت عبادت از نظر صدرا آن است که نفس انسانی مطیع عقل گردد. در رابطه با نسبت بین نظر و عمل، اکبریان (۱۳۸۹) علم را از نظر صدرا به نظری و عملی دسته‌بندی می‌کند و از فضایل نظری و فکری و فضایل عملی سخن می‌گوید. این دو ساحت علم جدا و مستقل از هم نیستند و علم نافع و تفکر صحیح در کنار تهذیب نفس و اخلاق حسنه شرط ضروری برای تعالی روح است.

۳. نوآوری پژوهش

پژوهش حاضر با پژوهش‌های دیگر در بررسی تبعیت احکام از مصالح و مفاسد نفس الامری در دیدگاه صدرا، تفاوت دارد. در پژوهش حاضر آشکار می‌گردد که عبادات در قوس صعود یعنی حرکت از سمت عمل به سمت علم، دارای شأنی علمی (ذاتاً) و منزلتی اعدادی و مقدمه‌ای (در نسبت با احوال و معارف) و در قوس نزول یعنی حرکت بازگشت از علم به سوی عمل، دارای شأنی وجودی و ثمری هستند.

۴. تبعیت احکام از مصالح

پیش از بیان رابطه‌ی میان علم، حال و عمل ابتدا باید درباره‌ی تبعیت یا عدم تبعیت احکام از مصالح و مفاسد موجود گفت‌وگو کرد. با جست‌وجوی آثار صدرالمتألهین، به بیان پیش‌رو، او قایل به تبعیت احکام از مصالح و مفاسد نفس الامری است و در این راستا ابتدا دلایلی از اندیشه عدم تبعیت را بیان و نقد می‌کند. سپس دلایل عقلی و نقلی را بر اثبات اندیشه‌ی خود بیان می‌کند. منکران تبعیت، احکام شرع را تابع مصالح و مفاسد واقعی نمی‌دانند و معتقدند که افعال خداوند غرضی را دنبال نمی‌کند. (ارموی، بی‌تا: ۲۵۷) آنها وجوب، استحباب، حرمت و کراهت را به اراده‌ی شارع می‌دانند، بدون آنکه جهت خاص و علتی باعث این تشریح باشد (فخررازی، ۱۴۱۵: ۲۲/۱۵۵) البته که این سخن مستلزم ترجیح بلامرجح است. صدرا این سخن را «ظلمةٌ وهمیةٌ» می‌داند و اندیشه‌ی انکار تبعیت را چنین معرفی می‌کند: «گروهی از مجوزین ترجیح بلامرجح معتقدند خداوند افعالی را به احکام مخصوصی از وجوب، منع، حسن و قبح، اختصاص داد، بدون اینکه در طبیعت این افعال مناظ و مقتضی این احکام وجود

داشته باشد (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۲۰۸/۱) او در رد دیدگاه ایشان می‌نویسد: «جهل به چیزی مستلزم نبود آن نیست و مواردی که توهم شده ترجیح بلا مرجح است چنین نیست، هرچند آن مرجح، آسمانی و اتصالات کوبی و اوضاع فلکی باشد.» (همان: ۲۰۹)

تمامی افعال خداوند مانند همه‌ی کارهای حکیمان، دارای انگیزه و غرض است. تشریح احکام نیز چنین است. در یک بیان کلی باید گفت مقصود خداوند از جعل احکام تشریحی، رساندن نفعی عام و مصلحتی کلی به انسانها است «کان حکمة الباری و غرضه فی إظهار الدین و إعلان قواعد الشریعة هو النفع العام و المصلحة الكلية» (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۱۳۳/۷) و ملاک احکام شرعی، وجود مصالح و مفاسد نهفته در آن احکام است. خداوند شماری از امور را به جهت وجود مصالحی در آنها برای انسانها راجح (واجب و مستحب) دانسته و پاره‌ای دیگر را به جهت ترتب مفاسدی در ارتکابشان، ناروا (حرام یا مکروه) شمرده است و البته ترک یا ارتکاب تعدادی از امور را هم فی نفسه از جهت برخورداری از مصلحت و مفسده، مباح می‌شمارد. «إن الله تعالی قد أحل لعباده أشياء و حرّم علیهم أشياء حسب ما یراهما بمقتضى علمه و عنایتة مصلحة لهم» (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۵، ج ۲: ۴۹۲) تمامی این اغراض به عنوان علت غایی فاعلیت خداوند، خارج از ذات او نیستند؛ زیرا هر آنچه غیر ذات اوست دانی است و نمی‌تواند علت غایی برای افعال عالی باشد: «العالی لا یفعل شیئاً لأجل السافل» (ن.ک: صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۶/۳۳۳؛ ۱۳۵۴: ۱۳۹؛ ۱۳۸۷: ۳۳۰) اما غرض به عنوان سبب فعل، خارج از ذات خداوند است. میان این سؤال که چرا خداوند کارها را انجام می‌دهد و این سؤال که چرا خداوند این عمل معین را انجام داده، تفاوت وجود دارد. پرسش اول باطل است، زیرا او کارها را برای غیرذات خویش انجام نمی‌دهد. اما پرسش دوم به معنای پرسش از غایت کارهای معین او (پرسش از مفعول و مجعول) یا صدور کارهای معین (پرسش از فعل یعنی مصدر و جعل) صحیح است. (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۶/۳۲۶ و ۳۲۷)

مؤید نقلی این دیدگاه نصوصی است که پس از بیان حکمی، اشاره به وجود مصالح یا مفاسد در متعلق آن دارد و به مصلحت و مفسده نهفته در متعلق حکم اشاره می‌کنند. به عنوان نمونه، آیه «اتل ما أوحیَ إلیک من الکتاب و اقم الصلاة و إن الصلاة تنهی عن الفحشاء و المنکر و لذكر الله أكبر و الله یعلم ما تصنعون» (عنکبوت: ۴۵) پس از دستور به اقامه‌ی نماز، به مصلحت نهفته در نماز اشاره دارد. اساساً هر یک از طاعات و عبادات بدنی روح و جسم دارند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۳: ۶۸۹) روح عبادت مقصود بالذات است و جسم عبادت برای روح

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات ... (سیده زینب حسینی و دیگران) ۴۳

آن قصد شده است؛ چنانچه در آیه فوق «إِنَّ الصَّلَاةَ تَنْهَىٰ عَنِ الْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ» جسم و جسد نماز و «وَلَذِكْرُ اللَّهِ أَكْبَرُ» روح آن است. (همان: ۶۹۰) وجه آنکه گاه برترین عبادت نماز تلقی شده آن است که روح آن برترین روح در میان ارواح عبادات است. روح نماز معرفت پروردگار است و متعلق آن برترین معارف است. از همین جهت است که هیچ‌گاه و در هیچ حالتی نماز از انسان ساقط نمی‌گردد. (همان: ۶۸۹) نصوص بی‌شمار دیگری بیانگر اهداف خداوند در انزال کتب و ارسال رسل و تشریح است. مانند آیات ۱۲۹، ۱۵۱، ۱۸۳، ۲۱۲ از سوره بقره؛ آیه ۱۶۴ از سوره آل عمران؛ ۹۷ از مائده؛ ۱۰۳ از توبه؛ ۵ از حدید؛ ۲ از جمعه. بنابراین تشریحات الهی تابع غرضی است که همان مصلحت مکلفان و بندگان است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۶/ ۲۰۵) البته باید به این مهم هم توجه داشت که عقل انسان‌ها در موارد بسیاری از درک مصالح و مفاسد مد نظر در احکام شرعی ناتوان است (صدرالدین شیرازی، ۱۹۸۱: ۴۲۹/۹-۴۳۲) و حتی اگر در مواردی هم که به ذکر پاره‌ای از این مصالح و مفاسد پرداخته می‌شود باید به خاطر داشت که ما از علم به همه فواید شرایع حقه ناتوانیم و می‌دانیم که آن اندازه از حکمت‌های لطیفی که در این زمینه برای ما روشن نشده، امور دشواری است که نسبتی با آن مقدار که افهام ما به آنها راه یافته، ندارد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۴۳۱)

۵. حقیقت جمعی و تشکیکی انسان

حقیقت انسان حقیقتی جمعی و واقعیتی تشکیکی و برخوردار از درجات مختلف تجرد، تجسم، خلوص، ظلمت، نور و تاریکی است؛ همان‌طور که تمام جهان دارای مراتب متفاوتی است که از نظر شرافت و پستی متفاوتند، هیئت نفس و بدن انسان نیز چنین است. از همین روست که به عالم، انسان کبیر و به انسان عالم صغیر گفته می‌شود.^۱ موجودات عالم با وجود کثرت، منحصر در سه جنس عقلیات، مثالیات و محسوسات هستند و تحت هر جنس طبقات بسیاری وجود دارد. انسان نیز مجموعه‌ای از عقل، نفس و طبع (حس) است که هر کدام از این قوا لوازم و آثاری دارد و انسان در نتیجه‌ی تلاش و کوشش می‌تواند از حد طبع به حد و مرتبه‌ی عقل ارتقا یافته و به کمال انسانی و مظهریت اجمالی اسماء الهی دست یابد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۳۶۷) در قبال این قوا و نشئات سه‌گانه، عوالم سه‌گانه‌ی دنیا، آخرت و ربوبیت قرار دارد و انسان به حسب غلبه‌ی هر نشئه، داخل در یکی از این عوالم سه‌گانه می‌شود: با حواس، در عالم دنیا و ذیل جنس حیوانات خواهد بود و با نفس خود

از جمله ملکوت اسفل (یا همان عالم آخرت) و با روح خود در ملکوت اعلی (یا همان عالم ربوبیت) قرار می‌گیرد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۷/ ۱۵۳)

در این میان باید توجه داشت که قلب آدمی دو باب دارد. بابتی گشوده به سوی عالم ملکوت که عالم عقول و فرشتگان علمی و عملی است و بابتی گشوده به سوی قوای ادراکی و تحریکی که به عالم شهادت و ملک است. با این بیان انسان در مرز مشترک عالم معقولات و عالم محسوسات نشسته است که به هر دو طرف می‌نگرد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۸۷)

از سوی دیگر هر عمل دینی نیز پوسته ظاهری و هسته باطنی دارد؛ پوسته مربوط به دنیا و هسته آن مربوط به آخرت است. از باب نمونه می‌توان گفت مقصود شارع از طهارت لباس و بدن، طهارت قلب است که هسته باطنی است و طهارت قلب به تطهیر آن از آلودگی‌های اعتقادی مانند کفر و پلیدی‌های اخلاقی مانند حسد، بخل، اسراف است. این ویژگی تاثیرگذاری بر قلب را شارع نسبت به هر عبادتی، در نظر دارد. اعمال جوارحی در نورانیت و اصلاح قلب تاثیر دارند و اگر انسان نیکو وضو بگیرد و پاکیزگی ظاهری را احساس کند، در دل نیز به آرامش و صفایی برمی‌خورد که قبلاً به آن نرسیده است. این به دلیل ارتباط عالم شهادت و عالم غیب و عالم ملکوت است؛ زیرا ظاهر بدن از عالم شهادت است و در اصل فطرت، قلب از عالم ملکوت و عالم غیب است. اما نزول قلب در این قالب مانند کسی است که از خانه اصلی خود دور مانده و همان‌طور که آثاری از معارف قلب به بدن نازل می‌شود، از حالات جوارح نیز نورهایی به قلب بالا می‌روند و به همین دلیل است که به نماز که حرکات جوارحی و از عالم شهادت است، امر شده است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۱/ ۲۸۰؛ ۷/ ۲۴۱)

۶. حرکت تعاملی میان نفس و بدن

یکی از مباحث قابل تأمل در باب معرفت نفس، اتحاد نفس با مدرکاتش است. به این معنا که وجود صور ادراکی با وجود مدرک، یعنی نفس، اتحاد پیدا می‌کند و در هر مرتبه از ادراکات حسی، خیالی و عقلی، نفس با همان نوع از مدرکات متحد است و مراتب ادراک، مراتب «تحولات نفس» است. به تعبیر ملاصدرا نفس در هر نشئه ی وجودی با گروهی از موجودات آن نشئه متحد می‌شود، نفس با بدن طبیعی، عین بدن و با حس، عین حس و با خیال، عین خیال و با عقل، عین عقل است. به بیان دیگر وقتی نفس با طبیعت متحد می‌شود، عین اعضای بدن است و وقتی با حس بالفعل متحد می‌شود، عین صور متخیله می‌گردد، به همین ترتیب

تا برسد به مقام عقل بالفعل، در آنجا عین صورت‌های عقلی می‌شود که بالفعل برای او حاصل شده‌اند.» (صدرالدین شیرازی، ۱۴۲۰: ۷۴) این است آن معرفتی که موجب می‌شود تا سالکان از کثرات و ماهیات عبور کنند و نفس ناطقه‌ی خود را با حقایق عالم وجود متحد گردانند زیرا نفس با مدرکات خود متحد است، چه خوب است که مدرکات انسان حقایق عالم وجود باشد و نه ماهیات عالم فنا.

نفس انسان به واسطه این سلسله مراتب تشکیکی که در عالم برقرار است، توانایی عبور از مراتب مختلف وجود (از مرتبه مادی تا عقلی) را داراست. هیئت نفس و بدن از یک موطن به موطن دیگر در حال تنازل و تصاعد است و هریک از قوای انسان از دیگری تأثیر می‌پذیرد و بر دیگری اثر می‌گذارد. در این زمینه تفاوتی بین هیئت علمی و عملی نیست و تأثیر و تأثر این هیئات و قوا متقابل است. از این رو هر صفت بدنی فعلی یا ادراکی اگر به عالم نفس راه یابد، عقلی می‌گردد و هر ملکه‌ی نفسانی فعلی یا ادراکی اگر در حد عالم طبع و بدن تنزل یابد، حسی می‌گردد. به عنوان نمونه ظهور صفت غضب در بدن به صورت سرخی صورت نمایان می‌گردد و ظهور صفت خوف در بدن به صورت زردی چهره است. همچنین شنیدن آیات ملکوتی اندام انسان را به لرزه درمی‌آورد و قوای حسی او را متوقف می‌کند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۹۶ و ۴۹۷) هر مرتبه عالی از مراتب نفس، علت ایجابی و صورت تمامیت نسبت به مرتبه‌ی دانی دارد و هر مرتبه سافل ماده قابل و علت اعدادی برای مرتبه عالی است. بدن و قوای بدنی، علل اعدادی جهت تکامل نفس هستند و نفس، صورت تمامی بدن و قوای آن است. بر این اساس بدن و قوای بدنی ذاتاً پیش از تعلق نفس به آنها، به سوی کمال خویش در حرکتند و با افاضه نفس از مبدء فیاض به کمال خویش نائل می‌شوند.

نفس، صورت و فعلیت مبدأ آثار در اعضای بدنی است و بعد از حصول فعلیت نفس در مواد عنصری نیز مبدأ حصول صور مناسب با اعضا و اجزا و قوای بدنی می‌باشد و صور اعضا، در مقام تعلق نفس، جهات و هیئات فعلیه‌اند که از مجرای وجود نفس افاضه می‌شوند. حکمای محقق از این ارتباط خاص موجود بین نفس و بدن، به این جمله تعبیر فرموده‌اند که: «النفس و البدن یتعاکسان إیجاباً و إعداداً»، یعنی نفس، علت موجه بدن و بدن، علت معده و زمینه از برای تکامل ذاتی و جوهری نفس است. از باب همین اتحاد نفس با بدن مادی است که به حرکت ذاتی، متحول و به سیر و عروج معنوی، قبول فعلیات و کمالات نماید. (آشتیانی، ۱۳۸۱: ۳۲۵)

بنابراین نفس که صورت برای بدن است و با آن ترکیب اتحادی دارد، (ن.ک: صدرالدین شیرازی، الأسفار: ۲/۹ - ۳ و ۱۰۷) در رابطه با همین بدن دارای رابطه متعکس ایجابی و إعدادی است بدین بیان که نفس برای بدن علت ایجابی دارد و بدن برای نفس شأنی إعدادی. همین سنخیت ذاتی بین نفس و بدن باعث می شود آثاری از بدن به نفس و آثاری از نفس به بدن سرایت کند. ملکاتی هم که در نفس حاصل می شود به واسطه اعمال بدنی است. هم چنین این اعمال بدنی مرتبه‌ی نازل ملکات هستند و ملکات، مرتبه صعود و مقام اعلی برای این اعمالند. بدون تکرار اعمال، ملکه‌ای حاصل نمی شود و اعمال هم ثمره و نتیجه‌ی نیات نفسانی هستند؛ بنابراین میان اعمال و ملکات ارتباط تام و سنخیت وجود دارد و نفس تاثیرات مختلفی در بدن دارد که نشان از اتحاد آن با بدن و اعضای بدن دارد. از جمله این تاثیرات:

- اثر گذاری تدبیری نفس بر بدن: مانند رشد، تغذیه، تولید مثل و حرکتی که نطفه ذاتا برای تبدیل به نفس می پیماید.
- تأثر حالات بدن از تغییرات حالات نفس: مثل سرخ شدن گونه‌های صورت هنگامی که نفس دچار خشم یا شرم است.
- تأثیرات ناشی از إحاطه نفس بر بدن: إحاطه نفس بر بدن به حدی است که حتی در شب تاریک هم می تواند دستش را بر موضعی از بدنش که دچار درد یا خارش است، قرار دهد.

بنابراین تمام قوای مادی و مجرد و حتی اعضای بدن، مراتب نفس هستند و می توان از این جهت نفس را به شکل مخروطی تصور کرد که رأسش قوه‌ی عاقله است و در قاعده‌ی آن صورت‌ها و مواد و اعضای بدن قرار دارند. در این شکل مخروطی، مراتب بالاتر علت ایجابی برای مراتب پایین تر هستند و مراتب پایین تر هم علت إعدادی برای مرتبه‌ی بالاتر هستند و نفس علت موجهی بدن و بدن علت مُعدّه و بستر ساز برای حرکت جوهری و استکمالی نفس است. (ن.ک: زنوزی، ۱۳۷۸: ۹۰/۲)

از طرف دیگر همه وجود معلول عین فقر و وابستگی به علتش است. مطابق قاعده سنخیت نیز میان معلول و علت سنخیت وجودی و رابطه ذاتی برقرار است، همچنانکه مطابق اصالت وجود و تشکیک در مراتب آن باید گفت معلول به منزله مرتبه نازله‌ی وجود فاعل است و درواقع معلول ممثّل و مجسّم کننده وجود علت خود است و وجود فاعل و علت به منزله مرتبه عالی‌ی معلول جلوه می کند. (طباطبایی، ۱۴۱۷: ۱۳/۱۳-۱۹۴) رابطه میان نفس و بدن انسان هم

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات ... (سیده زینب حسینی و دیگران) ۴۷

از سنخ رابطه علت و معلول یا مستعد و مستعد له است و حکایت از وجود نوعی اتحاد میان آنها دارد. به طوری که بدن مرتبه‌ی نازل‌هی نفس و نفس مرتبه‌ی عالی‌هی بدن است. از این رو علت موجب، حالات و ویژگی‌های خود را در مرتبه‌ی ضعیف‌تری در معلول می‌گذارد. بنابراین می‌توان گفت همه افعال و اعمال ظاهری بدن که نوعی از کمال و وجود هستند به کمالات موجود در علت خود مستند هستند و از همین روست که صنعت گران ماهر بی‌درنگ و بی‌تفکر و اندیشه کار خود را به بهترین شکل انجام می‌دهند حتی هنگامی که حواسشان به امر دیگری معطوف است. این در حالی است که پیش از ملکه شدن حرفه‌شان، بدون تفکر و دقت نمی‌توانستند چنین کاری را انجام دهند. مطابق این مثال اعمال بدنی مُعَدِّ و زمینه‌ساز پیدایش ملکه است و ملکه نفس نیز علت موجب‌هی اعمالی است که بی‌درنگ انجام می‌شود. (ن.ک: زنوزی، ۱۳۷۸: ۹۰/۲-۹۱)

۷. تشکیل مقامات دین از سه مؤلفه

صدرا در سطور مختلف از آثار گوناگون خود از سه مؤلفه‌ی علم، حال و عمل سخن گفته و اعتقاد دارد که هریک از مقامات دین و منازل صالحان مثل ایمان، شکر، توبه، حلم، توکل و... از این سه رکن انتظام یافته است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۱؛ همو، ۱۳۶۶ الف: ۱۳۱/۱ و ۲۴۹؛ همان: ۲۸۲/۳ و ۳۸۰) مقصود از مقام علم، معرفت و باور به افعال و صفات الهی، کتاب‌های آسمانی و انبیا و معاد است. حال را هم بر خُلقیات و ملکات اخلاقی باید تطبیق داد. عمل نیز بر رفتارها و افعال صادره از فرد قابل تطبیق است. از نظر ظاهرگرایان تعامل این سه مؤلفه به گونه‌ای است که گویی علوم و معارف برای احوال اراده شده و احوال برای اعمال اراده شده‌اند. از این رو نزد ایشان، عمل، اصل و افضل از دو رکن دیگر است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۱ / ۲۴۹) اما از نظر حکیمان و عارفان، امر به گونه‌ای دیگر و به شکل عکس است و اعمال برای احوال و احوال برای علوم اراده شده‌اند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۲) این نگاه حکیمان محصور بر خورداری از انواری از معرفت است که از مشکات نبوت اقتباس یافته و مستفیض از حکمت حقیقی است که از معدن وحی و رسالت سرچشمه گرفته است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۱ / ۲۴۹) بنابراین از میان سه رکن هریک از مقامات مذکور، معرفت و علم، پایه و اصل است و موجب به‌وجود آمدن حال می‌شود و حال به انجام عمل منجر می‌شود. عمل به خودی خود ذاتاً چیزی جز انفعال و حرکت نیست و مشقّت و خستگی را می‌تواند در پی داشته باشد؛ از این رو ذاتاً

حظی از ثبوت و بقاء ندارد. اما با تکرار عمل، حالت و اثری در نفس پدید می‌آید و محکم می‌شود و هرچه فعل بیشتر تکرار شود، به تدریج حال تبدیل به ملکه می‌شود که در نفس رسوخ بیشتری دارد و سبب می‌شود که فعل مناسب این ملکه، بدون هیچ رنج و مشقتی از سوی نفس صادر گردد. بنابراین عمل چون به خودی خود معدوم می‌شود، منفعت و خیری ندارد، جز اینکه توسط عمل، در نفس حالی ایجاد می‌شود که با آن حال رسوخ بیشتری یافته و نفس آمادگی بیشتری برای دریافت و درک معارف الهی می‌یابد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۵/۳۲)

نفس انسانی همانند آینه است. احوال به مثابه طهارت و پاکی آن آینه برای انعکاس تصاویرند و اعمال نیز به منزله تصقیل و پاکیزه کردن آن آینه از غبارهاست. به این اعتبار حتی احوال هم اموری علمی هستند و اعمال نیز بدون پشتوانه معرفتی، مشقت، زحمت و رنج‌هایی بی‌معنی و بیهوده‌اند و از آنجا که در اصل، معارف هستند که سبب ایجاد احوال و اعمال می‌شود، بدون در نظر گرفتن معارف، اعمال و احوال، وجود و معنایی نخواهند داشت؛ بنابراین، مولفه‌ی اصلی در ایمان و سایر مقامات دینی، معرفت است و عمل و حال، ارکان عارضی و تبعی‌اند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۲۴۹/۱) عمل از لوازم معرفت است و مؤمنان کسانی هستند که بین علم (اصل ایمان) و عمل (لازمه‌ی علم) جمع می‌کنند. (همان: ۲۹۳) بنابراین مقصود از «لعلکم تشکرون» نزد کسانی که به اسلوب‌های دین عارفند و از زبان قرآن آگاهند عبارت است از «لعلکم تعلمون علماً ناشیاً من حال ناش من عمل مشروط بعلم مقدم»؛ یعنی باشد که از علمی برخوردار شوید که از حال و ملکاتی ایجاد شده که خود در پی عملی پدید آمده که مشروط به تحصیل علمی پیشین بوده است؛ زیرا ابتداءً باید نسبت به نعمت و منعم معرفت داشت تا در پی آن و به واسطه این انعام حال فرجی برای نفس ایجاد شود که به تبع آن بتوان فعل شکر یعنی قیام به مقصود و مطلوب منعم را به وسیله قلب و اعضاء و جوارح و زبان اتیان کرد. از سوی دیگر فایده و نتیجه این عمل، اصلاح قلب و تصفیه آن از هر گونه رذیلت و منقصت است. فایده اصلاح قلب هم آن است که برای قلب امکان انکشاف جلال خداوند (در مقامات افعال و صفات و ذات) را فراهم می‌آورد. بنابراین به میزان نقصان در معرفت به نعمت و منعم، در احوال و خلقیات هم نقص ایجاد می‌شود و در پی آن هم در عمل و فعل شکر (یعنی به‌کاربردن نعمت در مقصود منعم) خلل وارد می‌شود. (همان: ج ۵، ص ۹۰-۹۳) نتیجه خلل در عمل شکر هم آن است که قلب دچار رذیلت ناسپاسی می‌گردد (فقدان خلق سپاس‌گزاری) و بالتبع آن قلب آمادگی مشاهده افعال و اوصاف آن منعم را نخواهد داشت.

تکرار اعمال به رفع موانع و حجاب‌ها از نفس می‌انجامد تا جایی که نفس به مرتبه‌ی برخورداری از ملکات نائل شود؛ یعنی تکرار اعمال را از سنخ مقتضی نیست، بلکه از سنخ رافع موانع و حجاب است. همچنین وقتی نفس به مرتبه برخورداری و قابلیت وجدان ملکات رسید حجاب‌های کسب معرفت را کنار می‌زند. گویی عقل بالملکه که می‌خواهد به مرتبه عقل بالفعل برسد، باید حجاب‌هایی را کنار بزند (به وسیله اعمال) تا نفس به مرتبه‌ای از وجود برسد که بتواند واجد احوال و ملکات شود. در ادامه، برای عبور از مرتبه عقل بالفعل به عقل مستفاد باید حجاب‌های نفس کنار برود. منش‌ها و احوال و ملکات این کار را انجام می‌دهند. تکرار اعمال انسانی موجب پیدایش ملکات و اخلاق در نفس می‌شود. این ملکات و اخلاق موجبات شکل‌گیری صفاتی را در نفس فراهم می‌کنند. صفات جدید بخشی از ویژگی‌ها و حالات نفس انسان می‌شوند؛ چرا که حامل این ملکات و اخلاق چیزی نیست جز جوهر نفس. در این میان چون انسان با توجه به خواسته‌ها، نیازها و انگیزه‌هایی که دارد، در حال تکرار اعمال مختلف از سنخ مختلف است، نفس او پذیرنده‌ی ویژگی‌هایی هم‌سنخ با آن کنش‌ها می‌شود. حال با توجه به اینکه اعمال انسانی از چه سنخی از افعال باشد، صورتی متناسب با آن عمل در نفس شکل می‌گیرد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰ الف: ۱۸۹) انجام هر فعل یا تکلم هر کلامی، چه عمل صالحی باشد یا انجام معصیتی، اثر آن در نفس حاصل شده و حال یا کیفیتی نفسانی که نوعی از نقش‌بندی و صورت‌بندی است، در نفس حادث می‌شود. در صورت تکرار افعال و اقوال، آثار آنها در نفس مستحکم شده و پس از تبدیل به احوال، تبدیل به ملکات می‌گردند. (تفاوت بین ملکه و حال؛ از سنخ تفاوت شدت و اشتداد و ضعف است) و در نتیجه، افعال به سهولت و بدون رویه، از نفس صادر می‌شود. آموزش صنایع نیز توسط همین فرآیند تکرار افعال انجام می‌پذیرد. از این رو فعل در نفس رسوخ می‌یابد و مستحکم می‌شود. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۵/ ۳۰؛ ۱۹۸۱: ۹/ ۲۹۱) بنابراین ارزش عمل به حال و ملکاتی است که در پی عمل به وجود می‌آیند. گویی منظور از عمل در آیاتی مثل «وَنَكْتُبُ مَا قَدَّمُوا وَآثَارَهُمْ» (یس: ۱۲) که به کتابت اعمال اشاره می‌کنند، صفات و ملکاتی است که در اثر اعمال به وجود آمده‌اند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۵/ ۳۰ و ۳۳) زیرا نتیجه‌ی اعمال، تصفیه و تطهیر قلب است که اموری عدمی هستند و شایستگی ندارند به عنوان علتی برای ثواب‌ها و عقاب‌ها واقع شوند و اگر ملکات نفسانی ثبات نداشتند، خلود اهل طاعت و معصیت در ثواب و عقاب وجهی نداشت؛ زیرا اگر منشأ دوام، خود عمل یا حال حاصل شده از عمل (بدون تبدیل به ملکه) باشد، بقاء معلول با نبود علت لازم می‌آید. همچنین فعل جسمانی که در

زمان و مکان متنهایی انجام شده، نمی‌تواند منشأ خلود و جزای ثابت در زمان و مکان نامتناهی باشد. آیاتی مانند «وَلَكِنْ يُؤَاخِذُكُمْ بِمَا كَسَبَتْ قُلُوبُكُمْ» (بقره: ۲۲۵) به منشأ بودن ملکات نفسانی برای خلود اشاره دارند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۵/ ۳۳)

از سوی دیگر قیام صور ادراکی به نفس، صدوری است و نه حلولی؛ یعنی نفس خالق و موجد آنهاست نه صرفاً محل و ظرف آنها. بنابراین پس از التزام به اخلاق در نتیجه التزام به اعمال، نفس اشتداد می‌یابد و موجد صور ادراکی می‌شود. از این رو کسی که ملتزم به اعمال و سپس اخلاق نیست، امکان ندارد که این صور هم از او صادر گردد؛ زیرا نفس انسان وقتی ضعیف است، افعال از آن به سختی صادر می‌شود. نفس باید اشتداد یابد تا افعال از آن به سهولت صادر شوند. در مقام عمل، عمل با انسان اتحاد می‌یابد و نفس را تشدید می‌کند. در مقام معرفت، معرفت با انسان اتحاد می‌یابد و از این جهت انسان اشتداد وجودی می‌یابد و نفس با حرکت جوهری به مرتبه‌ای از وجود رسیده که اماره‌ی آن در منش و اعمال نمایان می‌گردد.

باید توجه داشت همچنان که احوال پسندیده و فضایل در پی اعمال حسنه پدید می‌آیند، صفات پست و رذایل نیز به دنبال افعال سیئه بروز می‌یابند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۷۷) این افعال برای قلب حالتی را ایجاد می‌کند که مانع از مکاشفه و موجب تاریکی قلب می‌گردد و قلب را به سوی زینت‌های دنیا سوق می‌دهد و با ایجاد حجابی بر نفس، باعث دوری از رحمت الهی و نعمت‌های اخروی می‌گردد. (همان: ۸۱) بنابراین ارتکاب فعل گناه یا ابتلا به رذایل اخلاقی در فرآیند معرفت مؤثر است و موجب انحراف معرفت می‌گردد. همچنین جهل یا سوء فهم، سبب و جهت دهنده‌ی منش انسان به سوی رذایل و اعمال انسان به سوی انحراف و گناه است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۴/ ۲۹۱)

به هر روی در ابتداءً به نظر می‌رسد که رابطه‌ی بین این سه رکن، خطی و یک‌طرفه است؛ اما با تأمل در دیدگاه صدرا و متون وی، رابطه‌ای طرفینی و چند جانبه را نتیجه می‌گیریم. از این رو همیشه چنین نیست که فکر به انگیزش شوق منجر شود و شوق با تحقق اراده، عمل را نتیجه دهد؛ بلکه همانطور که از نظر غایت، عمل غایت ملکات و ملکات غایت معارفند، از نظر مقدمه بودن، امر بالعکس است و عمل، مقدمه برای ملکات و ملکات، مقدمه برای معارف هستند و استمرار و دوام در ملکات، ایجاد معرفت می‌کند. بنابراین سه رکن مزبور به منزله سه ضلع یک مثلثند که دارای چرخه‌ی تعاملی هستند. انسان آگاه به حقایق هستی، اعمال را از روی توکل، شکر و... انجام می‌دهد و در همین انسان با انجام اعمال، حالات و شخصیتی

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات ... (سیده زینب حسینی و دیگران) ۵۱

ایمانی و معرفتی رخ می‌دهد که منجر به فهم و درک حقایق متعالی‌تری می‌شود. نتیجه آنکه علم بر عمل و عمل بر علم تأثیر دارد. در قوس صعود عمل، علم را تقویت می‌کند و در قوس نزول علم جدید، مبدأ صدور عمل جدید است. عمل با تکرار، ملکه را به وجود می‌آورد که موجب پیدایش علم می‌شود. علم جدید نیز عمل جدیدی را حاصل می‌کند. به همین ترتیب، عمل در فرآیند تکرار بر علم اثر می‌گذارد و رابطه‌ی طرفینی را حاصل می‌سازد. مضمون آیه «ان تتقوا الله يجعل لکم فرقاناً» (انفال: ۲۹) نیز بیانگر همین مطلب است. به تعبیر صدرا:

چون عقل به فعلیت رسد، قلب عظمت و جلال الهی را در می‌یابد که لازمه آن حیا است. زمانی هم که علم به خداوند و روز قیامت حاصل شود خشیت و خوف الهی در قلب پدید می‌آید و دین را کامل و عمل را تمام می‌گرداند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ب: ۲۲۲/۱)

بنابراین در دیدگاه صدرا هر یک از معارف، احوال و اعمال، به اعتباری لواحق و به اعتباری سوابق هستند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶الف: ۳/ ۵۰۱) یعنی از جهتی باید گفت غایت حرکات و اعمال، معرفت است و از جهت دیگر علم و معرفت، مبدء برای حرکات و اعمالند. به هر میزان که معرفت ظهور بیابد، به همان میزان شوق قوت می‌یابد و حرکت و سلوک به‌ازای این دو (معرفت و شوق) زیادتر می‌شود. و هر میزان هم که شوق تقویت شود و حرکات و اعمال فزونی بیابند، معرفت کامل‌تر می‌گردد. این امر همچنان تکرار می‌شود و ابتدای دایره به انتهای آن متصل می‌شود تا جایی که هیچ معرفت ناشناخته و کسب نشده‌ای باقی نماند. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۸۱: ۱۳۰) از این رو مقصود اصلی از احوال و اعمال، علم است. حال برای علم و عمل برای حال قصد شده است. از طرف دیگر علم حال را و حال عمل را نتیجه می‌دهد. بنابراین علم اول و آخر و مبدء و نهایت است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶الف: ۹۰/۵) عمل از علم تراوش می‌کند و علم ثمره‌ی عمل است. (همان: ۲۶۸/۳) و مطابق آیه شریفه «قل کلُّ یعمل علی شاکلته» باید گفت هیچ عملی از کسی ظاهر نمی‌شود جز آنکه دلالت بر درون و شاکله وجودی او دارد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰ب: ۴۱؛ مفاتیح الغیب، ۱۳۶۳: ۳۳۰) عمل خالص که آلوده به اغراض نفسانی نباشد، تنها از انسان حکیم و عارف صادر شده (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶الف: ۷، ۱۶۵) و اعمال فاسد از فساد در اعتقاد نشأت می‌گیرد. (همان: ۱۹۸) آیه «البلد الطیب یخرج نباته باذن ربّه والذی خبث لا یخرج منه إلّا نکدّاً» (اعراف: ۵۸) را می‌توان درصدد القای همین معنی تلقی کرد.

۸. شؤون وجودی و عدمی مصالح ملحوظ در عبادات

با توجه به مطالب پیشین می‌توان دو شأن عدمی و وجودی برای مصالح ملحوظ اعمال و عبادات در نظر گرفت. شأن عدمی عبادات مربوط به قوس صعود و حرکت از سوی اعمال به سوی احوال و سپس از سوی احوال به سمت معارف است. در این حرکت ارزش عمل به ملکاتی است که در پی آن به وجود می‌آیند. تکرار اعمال رفع مانع و حجاب می‌کند تا نفس به مرتبه‌ی برخورداری از ملکات نائل شود؛ یعنی تکرار اعمال را از سنخ رافع موانع و حجاب می‌داند که اموری عدمی هستند. فایده‌ی عمل در تطهیر قلب است و اصل طهارت و صفا، چون امری عدمی است، به خاطر خودش مراد نیست و فقط چون مقدمه برای معرفت است، اهمیت دارد. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۱۰۴/۶) در بیشتر تکالیف، مقصود تطهیر قلب از ظلمت‌های دنیا، پاکسازی باطن از کدورت طبیعت و ناپاکی لذات جسمانی و رهاسازی عقل از اطاعت هوای نفس و شیطان به وسیله‌ی نور اطاعت از حق از طریق ایمان است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۷۷/۱) این افعال و اعمال واجب یا مستحب، همگی به تصفیه‌ی قلب بازمی‌گردند که امری عدمی است و معنای آن رفع مانع و حجاب حاصل از عوالم حواس از رسیدن به حق و حقیقت است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۳۲۴/۴) نفس طهارت و تهذیب، چون امری سلبی و عدمی است، مقصود اصلی و مطلوب بالذات نیست و فی المثل می‌توان گفت: زهد شیئیت ندارد تا موجود باشد، بلکه بخاطر اظهار آیات الهی و معرفت حق و تنزیه و تعظیم او مورد نظر است. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۴۲۴/۴)

شأن وجودی عبادات و اعمال در قوس نزول و حرکت از علم به سمت احوال و سپس اعمال معنا می‌یابد. در این حرکت عمل به عنوان ثمره‌ی علم در نظر گرفته می‌شود. عمل در فرآیند تکرار بر علم اثر می‌گذارد و علم جدید، مبدأ تشکیل عمل جدید است و چنانکه پیش از این گفته شد کمال عقل و حصول علم موجب خشیت می‌شوند و خشیت و ترس از عذاب کمال دین و تمامیت عمل را به دنبال خواهد داشت. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶: ۲۲۲/۱)

بنابراین در عبارات مختلف صدرا در جایی که برای عبادات جنبه‌ی عدمی بیان شده، ناظر به شأن مقدمی و رافعیت آنها و مربوط به قوس صعود حرکت است و در جایی که برای عبادات جنبه‌ی وجودی بیان شده، ناظر به شأن ثمره و مظهر بودن آنها برای علم و مربوط به قوس نزول است.

البته باید توجه داشت که اعمال و عبادات دارای مراتبی هستند؛ هرچند مقصود تمامی شرایط رسیدن به معرفت الهی و اتصال نفوس به عقل فیاض و رسیدن به قله‌ی کمال است

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات ... (سیده زینب حسینی و دیگران) ۵۳

(صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۰: ۳۷۲؛ ۱۳۵۴: ۴۹۷ و ۴۹۸) و دنیا و زیستن در آن نیز به جهت نقش آن در کسب معرفت پروردگار اهمیت دارد. «ملاک همه اوامر و دستورهای الهی معرفت‌الله و شناخت نفس، و باور به حشر نفوس به سوی او و اعتقاد به لقای الهی است». (صدرالدین شیرازی، ۱۳۶۶ الف: ۵/ ۲۹۵) از امور دنیوی انسان به وسیله نفس و مال می‌تواند به خدا و معرفت الهی نزدیک شود. در این میان، عبادات و اعمال نیز با توجه به اصالت علم و غایت بودن معرفت رتبه بندی می‌شوند. از این رو بهترین اعمال دنیوی عملی است که معرفت را به انسان‌ها تعلیم داده و حفظ کند. سپس حفظ حیات بدن دارای اهمیت است و در مرتبه بعد امور مربوط به اموال و معیشت. گناهان نیز به جهت نقش سلبی که در کسب معرفت دارند رتبه بندی می‌شوند. بزرگترین گناهان کبیره آن است که راه معرفت الهی را ببندد و سپس گناهی که به زندگی نفس پایان دهد و در مرتبه‌ی آخر گناهان مربوط به اتلاف اموال و معیشت. (صدرالدین شیرازی، ۱۳۵۴: ۴۹۸)

۹. نتیجه گیری

از پژوهش حاضر موارد زیر به عنوان نتیجه قابل بیان است:

هر یک از مقامات دین دارای سه مؤلفه‌ی علم، حال و عمل هستند. رابطه‌ی بین این سه، طرفینی و چند جانبه است. سازوکار تأثیر و تأثر هریک از این سه امر در دیگری به این صورت است در قوس صعود، حرکت از سمت عمل به سمت علم است. عمل با تکرار، ملکه را به وجود می‌آورد و ملکه موجب پیدایش علم می‌شود. در قوس نزول، علم ملکات را تقویت می‌کند و ملکات عمل جدیدی را حاصل می‌سازد.

هریک از معارف، احوال و اعمال، به اعتباری لواحق و به اعتباری سوابق هستند. علم و معرفت، هم مبدا برای احوال و اعمال است و هم نهایت برای آنها؛ همچنان‌که علم و معرفت هم فاعل است و هم غایت.

اعمال و عبادات دو شأن عدمی و وجودی دارند. شأن عدمی عبادات مربوط به قوس صعود است که تکرار اعمال ملکات را به وجود می‌آورد. در پی تکرار عمل، اثر و حالتی که در نفس پدید می‌آید، محکم شده و تبدیل به عادت می‌شود. هرچه تکرار عمل بیشتر باشد، به تدریج حال به ملکه تبدیل می‌شود. تکرار اعمال در نگاه صدر را رفع مانع و حجاب می‌کند تا نفس از ملکات برخوردار شود؛ از این رو تکرار اعمال از سنخ مقتضی نیست، بلکه از سنخ

رافع موانع و حجاب است که اموری عدمی هستند. همچنین وقتی نفس به مرتبه برخورداری و قابلیت وجدان ملکات رسید حجاب‌های کسب معرفت را کنار می‌زند. بنابراین عمل در دیدگاه صدرا به تبع نقشی که در استكمال نفس و وصول به معرفت دارد اهمیت می‌یابد که نقشی تبعی و عرضی است.

شأن وجودی عبادات و اعمال در قوس نزول و حرکت از علم به سمت احوال و سپس اعمال معنا می‌یابد. در این حرکت عمل به عنوان ثمره‌ی علم در نظر گرفته می‌شود و معرفت مقدمه‌ای است برای عمل به مقتضای علوم. انسان با این علم به انجام عبادات و ترک معاصی می‌پردازد.

عبادات به جهت نقشی که در رسیدن به معرفت پروردگار دارند. رتبه بندی می‌شوند. گناهان نیز به جهت نقش سلبی که در کسب معرفت دارند رتبه بندی می‌شوند. از این‌رو بزرگ‌ترین گناهان کبیره آن است که راه معرفت الهی را ببندد.

پی‌نوشت

۱. به تعبیر حاجی سبزواری: «... فالإنسان هو العالم و العالم هو الإنسان و كأنه العاكس و العالم بشراشره عكسه كما هو عكس الحق و ظلّه. ألم تر إلی ربك كيف مدّ الظلّ». (تعلیقه بر الشواهد الربوبیه، ص ۷۰۴)

کتاب‌نامه

- آشتیانی، جلال‌الدین (۱۳۸۱ش) شرح بر زاد المسافر، قم: بوستان کتاب (انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم)
- ارموی، تاج‌الدین محمد بن حسین (بی‌تا) الحاصل فی المحصول، بی‌جا.
- اکبریان، رضا (۱۳۸۹) نسبت میان نظر و عمل در فلسفه‌ی ملاصدرا، تهران: خردنامه، ش ۶۲، ص ۱۴-۳۷.
- رازی، فخرالدین (۱۴۱۵) مفاتیح الغیب (تفسیر کبیر)، بیروت: انتشارات دارالفکر.
- زنوزی، علی بن عبدالله و محسن کدیور (۱۳۷۸) مجموعه مصنفات حکیم مؤسس آقا علی مدرس طهرانی، تهران: انتشارات اطلاعات.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۰ الف) اسرار الآیات، مترجم: محمد خواجه‌جوی، تهران: انتشارات مولی.
- صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۶ الف) تفسیر القرآن الکریم، قم: انتشارات بیدار.

منزلت عدمی - وجودی مصالح عبادات ... (سیده زینب حسینی و دیگران) ۵۵

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۹۸۱م) *الحکمة المتعالیة فی الأسفار العقلیة الأربعة*، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۷) *سه رسائل فلسفی*، قم: انتشارات دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ب ۱۳۶۶) *شرح اصول کافی*، تهران: انتشارات مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (ب ۱۳۶۰) *الشواهد الربوبیة فی المناهج السلوکیة*، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۸۱) *کسر أصنام الجاهلیة*، تهران: بنیاد حکمت اسلامی صدرا

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۵۴) *المبدأ والمعاد*، تهران: انجمن حکمت و فلسفه ایران.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۴۲۰) *رساله‌ی اتحاد عاقل و معقول در مجموعه رسائل فلسفی صدرالمتلهین*، تهران: انتشارات حکمت.

صدرالدین شیرازی، محمد بن ابراهیم (۱۳۶۳) *مفاتیح الغیب*، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

طباطبایی، سید محمدحسین (۱۴۱۷) *تفسیر المیزان*، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، چاپ پنجم.

محقق داماد، سیدمصطفی (۱۳۹۹) *اسرار شریعت و منافع طاعت از نظر صدرا*، تهران: *خردنامه*، ش ۱۰۰، ص ۲۳-۳۲.

مرتضوی باباحیدری، سیدرحمان (۱۳۹۲) *فلسفه عبادت از دیدگاه ملاصدرا*، معارف عقلی، سال هشتم، شماره دوم، پیاپی ۲۷، ص ۱۵۱-۱۶۷.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی